

अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद : भाषावैज्ञानिक र शैक्षणिक सम्बन्ध

हिममाया पौडेल

उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

Article History : Submitted 16 June 2022; Reviewed 13 July 2022; Accepted 25 Aug. 2022
Author: Him Maya Poudel Email: himmayapoudel10@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.3126/awadharana.v7i1.49378>

सार

प्रस्तुत लेख पूर्वीय भाषिक चिन्तनमा देखा परेका अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादको भाषाविज्ञान र भाषाशिक्षणसँग सम्बन्ध खोजी गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । वैयाकरणहरूद्वारा स्थापित वर्ण, पद तथा वाक्यको स्वतन्त्र सत्तामाथि मीमांसक र नैयायिकहरूले मतभेद प्रकट गरेपछि अर्थबोधका सन्दर्भमा पदवादी र वाक्यवादी दृष्टिकोणका फलस्वरूप अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद प्रवर्तन भएको देखिन्छ । सामग्री सङ्कलनको पुस्तकालयीय कार्य अवलम्बन गरिएको यस लेखमा नेपाली र हिन्दी स्रोतका अनुसन्धानमूलक पुस्तक, शोध, स्वतन्त्र लेख, जर्नल, आदि सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । तथ्य वा सामग्रीको विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरिएको प्रस्तुत लेखमा पदद्वारा सङ्केतित अर्थलाई स्वतन्त्र सत्ता मान्ने वा वाक्यलाई अखण्डित रूपमा अर्थबोधको एकाइ मान्ने भन्ने पक्षमा मीमांसाशास्त्रमा मतभेद रहे पनि वाक्यार्थ बोधका लागि पदहरू तथा तिनका अर्थको परस्पर सम्बन्ध रहने पक्षमा यी दुवै सम्प्रदायबिच सहमती देखिन्छ । भाषाविज्ञानको प्रमुख शाखा अर्थविज्ञानसँग यी दुवैको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । अर्थ बोधका लागि वाक्यमा विन्यस्त पद नै प्रमुख हुने, पदहरूका अर्थबिचको पारस्परिक सम्बद्धताले अर्थबोधलाई सशक्त बनाउने, एक पदीय संरचनाले पनि वाक्यको अर्थलाई सम्प्रेषित गर्न सक्ने र पदको अर्थ प्रयोगद्वारा निर्धारित हुन्छ भन्ने जस्ता विचारले भाषा शिक्षणसँग घनिष्ट सम्बन्ध राखेको देखिन्छ । यसर्थ शब्दार्थ, वाक्य निर्माण, भाषिक बोधका साथै विद्यार्थीहरूमा वर्ण, रूप, पद, पदावली, उपवाक्य र अन्ततः वाक्यको अर्थपूर्ण प्रयोगको सामर्थ्य विकास गराउने प्रयोजनमा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादका विचार मननयोग्य रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्यशब्द : अभिहितान्वयवाद, अन्विताभिधानवाद, मीमांसा, न्यायदर्शन, भाषाशिक्षण

पृष्ठभूमि

भाषाको समृद्ध परम्परा आजको अवस्थामा आइपुग्नुमा पूर्वीय र पश्चिमी जगत्मा भएका भाषिक कार्यहरूको योगदान महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । पूर्वीय भाषिक चिन्तनमा वैदिक तथा लौकिक संस्कृतको अध्ययन परम्परा लामो रहेको छ । खास गरी व्याकरण निर्माण तथा अर्थबोध प्रक्रियामा पूर्वीय भाषिक चिन्तनको विशेष महत्त्व रहँदै आएको पाइन्छ । पूर्वीय संस्कृत व्याकरण निर्माण परम्परामा त्रिमुनि (पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलि) को उदय भएपछि व्याकरणका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको देखिन्छ । न्यौपाने र घिमिरेका अनुसार पाणिनि सम्प्रदायमा सर्वप्रथम पाणिनि र त्यसपछि कात्यायन एवं पतञ्जलि आदिले यसको नेतृत्व गरेका र त्यसपछि पनि यसको विकास निरन्तर रूपमा अघि बढेको पाइन्छ (न्यौपाने र घिमिरे, २०७०, पृ.३१) । व्याकरण निर्माणका दृष्टिले पाणिनिको 'अष्टाध्यायी' मा प्रयुक्त विभिन्न सूत्रहरूले लौकिक संस्कृतका नियमलाई सङ्क्षिप्त रूपमा प्रकाश पारेकाले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । कात्यायनले पाणिनिका सूत्रहरूलाई संशोधन गर्न लेखेका वार्तिकहरूले पाणिनिलाई बुझ्न मद्दत गरेका छन् भने उनका 'कात्यायानी शिक्षा', 'तैत्तरीय प्रतिशाख्य', 'वाज सनेय प्रातिशाख्य' जस्ता कृतिहरू प्रमुख मानिन्छन् । अर्थका सम्बन्धमा कात्यायनले लोक व्यवहारबाट निर्धारित हुने अर्थ नै मुख्य अर्थ भएको धारणा राखेका छन् । त्रिमुनि सम्प्रदायका परवर्ती आचार्य पतञ्जलिको महाभाष्य नामक ग्रन्थ सरल एवं स्पष्ट रहेको देखिन्छ । यो पाणिनीय व्याकरणको व्याख्या तथा समस्या समाधानार्थ ग्रन्थ पनि रहेको मानिन्छ । महाभाष्यका विभिन्न विशेषताहरूमध्ये 'स्फोट र ध्वनि सिद्धान्तको स्थापना' लाई एउटा प्रमुख विशेषता मानिएको छ । अहिलेसम्म संस्कृत व्याकरण पठनपाठन परम्परामा पनि त्रिमुनिको व्याकरण उच्च स्थानमा रहेको देखिएको छ । यसरी संस्कृत व्याकरण परम्परामा त्रिमुनिबाट भाषिक तथा व्याकरणिक चिन्तनको आधारशीला सुदृढ रूपमा बसाइएको देखिन्छ ।

पूर्वीय दर्शनको मूल स्रोत वेद भएको र यसैका आधारमा पूर्वमा षड्दर्शनको निर्माण गरिएको देखिन्छ । यसअन्तर्गत न्याय दर्शन, वैशेषिक दर्शन, सांख्य दर्शन, योग दर्शन, मीमांसा दर्शन र वेदान्त दर्शन रहेका छन् । अर्थबोधका सन्दर्भमा स्फोटायनहरूले शब्दबाट जुन अर्थ प्रस्फुटन हुन्छ, त्यही अर्थ नै स्फोट हो भन्ने बताएपछि यसको व्याख्याका क्रममा चतुर्वार्क अर्थात् परा, पश्यन्ति, मध्यमा र वैखरीको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ । योगशास्त्रका ग्रन्थहरूमा चर्चा भएको परावाक् दार्शनिक चिन्तनमा मात्र सीमित रहेको मानिन्छ भने पश्यन्ति योग साधनाबाट प्राप्त हुने मानिएको छ । ध्यान गर्दा जपेको मन्त्र र अर्थमा प्रकटित हुनेलाई मध्यमा तथा आधुनिक भाषाविज्ञानले विश्लेषण गर्नसक्ने ध्वनि एवं सार्थक वर्णहरू बैखरीअन्तर्गत पर्ने निचोड यसमा रहेको छ । भट्टोजिदीक्षितले 'शब्दकोस्तुभ' ग्रन्थमा आठ प्रकारका स्फोटको चर्चा गरेका छन् । ती सबैलाई अद्वैतवादी दर्शनका भेदोपभेदसँग समन्वित गरेर स्फोटवादलाई वर्णस्फोट, पदस्फोट, वाक्यस्फोट, अखण्ड पदस्फोट, अखण्ड वाक्यस्फोट, वर्ण जातिस्फोट, पद जातिस्फोट र वाक्य जातिस्फोट गरी प्रस्तुत गरिएका पनि छन् । बन्धुका अनुसार भट्टोजिदीक्षितका विचारमा उक्त आठ सिद्धान्तहरू क्रमशः स्थूलबाट सूक्ष्मतिर गएका छन् र अखण्ड एवं जातिरूप वाक्य स्फोटको ज्ञानका रूपमा रहेका छन् (बन्धु, २०५३, पृ. २३ -२४) । यसरी

वैयाकरण तथा काव्यशास्त्रीहरूले स्वीकार्दै आएको वर्ण, पद, वाक्यको स्वतन्त्र सत्तामाथि वैदिक संस्कार (कर्महरू) को व्याख्या गर्ने मीमांसक र ज्ञानलाई प्रमाणीकरण गर्न योगदान दिने नैयायिकहरूले मतभेद प्रकट गरेपछि अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद चर्चाका विषय बनेका हुन् । ‘अभिहितानां पदार्थानाम् अन्वय अभिहितान्वयः’ अर्थात् उच्चरित पदका अर्थहरूको परस्परमा अन्वय भएपछि अर्थबोध हुन्छ भन्ने अवधारणामा अभिहितान्वयवाद आधारित देखिन्छ भने ‘अन्वितानां पदार्थानाम् अभिधानम् अन्विताभिधानम्’ अर्थात् प्रत्येक पदले आफ्नै अर्थको मात्र बोध गराउँदैन, अन्वित पदार्थको पनि बोध गराउँछ भन्ने मान्यतामा अन्विताभिधानको तात्पर्य केन्द्रित देखिन्छ ।

अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादका सन्दर्भमा केही चर्चा सुरु हुँदै आए पनि यी सम्प्रदायको गहन विश्लेषण र अन्य क्षेत्रसँग रहने सम्बन्धका बारेमा विश्लेषण भएको देखिँदैन । पूर्वीय भाषिक चिन्तनमा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादले भाषाविज्ञानका प्रमुख क्षेत्र अर्थविज्ञान, वाक्यविज्ञान, सङ्कथन विश्लेषणलगायतका क्षेत्रसँग पनि सम्बन्ध राखेको देख्न सकिन्छ । यद्यपि अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादले भाषाविज्ञानको प्रमुख शाखा अर्थविज्ञानसँग कस्तो सम्बन्ध राख्छन् र नेपाली भाषा शिक्षणसँग पनि यिनको कस्तो सम्बन्ध रहेको छ, यस प्राज्ञिक जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्यमा यस लेख केन्द्रित रहेको छ ।

समस्या तथा उद्देश्य

पूर्वीय भाषिक परम्परा नेपाली भाषा विकासको मूल आधार हो । नेपाली भाषा वैदिक तथा लौकिक परम्पराबाट विकसित हुँदै आजको अवस्थामा आएको हो । प्रस्तुत लेख लौकिक परम्परामा आधारित छ । वाक्यार्थ बोधसम्बन्धी अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादको अर्थविज्ञान तथा नेपाली भाषा शिक्षणसँग के कस्तो सम्बन्ध छ ? खोजी गर्नु यस लेखको प्रमुख समस्या रहेको छ भने यसबारे सुस्पष्ट विश्लेषण गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यस लेखको अध्ययन विधि निम्नानुसार छ :

सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण विधि

‘अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद : भाषावैज्ञानिक र शैक्षणिक सम्बन्ध’ शीर्षकको प्रस्तुत लेख अनुसन्धानको गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय कार्य अवलम्बन गरिएको यस लेखमा संस्कृत, हिन्दी र नेपाली स्रोतका सैद्धान्तिक अध्ययन, अनुसन्धान र स्वतन्त्र लेखनमा आधारित पुस्तक, लेख तथा पत्रिकाहरूको प्रयोग गरिएको छ भने सामग्री विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनको ढाँचा

तथ्य वा सामग्री विश्लेषणका लागि अनुसन्धानमूलक लेखनमा आधारित पुस्तक, लेख तथा पत्रिकाहरूमा व्यक्त भएका विचारहरूबाट धारणा निर्माण गरेर विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार तयार

गरिएको छ र त्यसका आधारमा नै सामग्री विश्लेषण गरिएको छ । यसक्रममा सर्वप्रथम अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादको सैद्धान्तिक आधार तयः गरिएको छ । त्यसपछि सोही आधारअनुरूप पूर्वीय भाषिक चिन्तनमा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद, अभिहितान्वयवाद तथा अन्विताभिधानवादको भाषाविज्ञानको प्रमुख शाखा अर्थविज्ञान र भाषा शिक्षणसँगको सम्बन्ध स्थापना गरी विश्लेष्य विषयको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

पूर्वीय भाषिक चिन्तनमा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद

पूर्वीय भाषिक चिन्तनका वैदिक र लौकिक युगमध्ये लौकिक युगमा भाषिक सङ्केतबाट विचार वा अर्थ कसरी प्रकट हुन्छ भन्ने बारेमा दार्शनिकहरूले चिन्तन तथा विमर्श गरेका छन् । तीमध्ये मीमांसकहरू अग्रपङ्क्तिमा देखिन्छन् । उनीहरूले अर्थ बोधको आधारभूत एकाइ वाक्यलाई मान्दै आएको पाइन्छ । वाक्यलाई अखण्डित रूपमा अर्थबोधको एकाइ मान्ने वा पदद्वारा सङ्केतित अर्थलाई वाक्यमा स्वतन्त्र सत्ता मान्ने भन्ने पक्षमा मीमांसाशास्त्रका निम्नलिखित दुई धार विकसित भएका देखिन्छन् :

अभिहितान्वयवाद

‘अभिहितान्वयवाद’ वाक्यले सम्प्रेषित गर्ने अर्थका सन्दर्भमा ‘पद’ अर्थात् ‘शब्द’लाई केन्द्रमा राख्ने अवधारणा हो । वाक्यमा प्रयुक्त शब्दले विभिन्न अर्थ दिन्छन् । अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जनामध्ये शब्दले सर्वप्रथम अभिधा अर्थ दिन्छ । त्यसपछि मात्र सन्दर्भअनुसार शब्दले अन्य (लक्षणा र व्यञ्जना) अर्थ दिन्छ । जस्तैः डाँडामा घर छ । यस वाक्यले पहिला घर डाँडामाथि भएको बोध गराएको छ । त्यसपछि सन्दर्भअनुसार त्यस अर्थमा बाधा उत्पन्न हुँदा वा त्यसबाट अर्थ पर्याप्त नहुँदा क्रमशः घर टाकुरामा भएको, बतास लाग्ने स्थानमा भएको आदि अर्थ बोध गराएको देखापर्छ । आचार्यका अनुसार अभिहितान्वयवादका प्रवर्तक कुमारिल भट्ट (६०० ई) भन्दछन्- “वाक्यमा प्रयुक्त पदको सर्वप्रथम अभिधा शक्तिबाट अर्थको बोध हुन्छ, यही अर्थ (पदार्थ) का सहयोगले आफूमा अन्तर्निहित तात्पर्य शक्तिद्वारा पारस्परिक अन्वयको बोधसहित एउटा पूर्ण वाक्यार्थ बोध गराउँछ” (आचार्य, २०७२, पृ. ९०) । यस दृष्टिले सुरुमा पदले अभिधार्थ बोध गराएपछि त्यही अर्थका सहायताले अन्तर्निहित अरू (लक्षणा र व्यञ्जना) अर्थशक्तिको बोध गराउँछ । कुमारिल भट्टको चिन्तन शवर स्वामीद्वारा रचित जैमिनीय सूत्रमा प्रस्तुत गरिएको व्याख्यामा आधारित देखिन्छ । स्वामी लेख्छन्ः “सम्पूर्ण पद आफ्नो शक्तिद्वारा अर्थको असम्बद्ध रूपमा बोध गराउँदछन् । त्यसपछि त्यही अर्थ आफ्नो शक्तिद्वारा पदहरूमा पारस्परिक सम्बन्ध गराउँछ र वाक्यार्थ बोध प्रकट हुन्छ” (आचार्य, २०७२, पृ. ९१) । जैमिनीका अनुसार कुनै पनि खास अर्थका निमित्त अभिव्यक्त पदहरूको समष्टि वाक्यमा अन्तर्निहित रहन्छ । वाक्यको पूर्णताका लागि निश्चय गरिएका पदहरूको उपयुक्त प्रयोग आवश्यक हुन्छ । कुमारिल भट्टका अनुसार पदको अर्थ प्रयोगद्वारा नै निर्धारित हुन्छ । पदको अर्थ नै वाक्यमा मुख्य पक्ष हो र यसबाहेक वाक्यको छुट्टै अर्थ हुँदैन ।

वाक्यमा पद विन्यासका क्रममा आकाङ्क्षा, योग्यता र आसक्ति तीन तत्त्वको आवश्यकता

पछि भन्ने मान्यता अभिहितान्वयमा रहेको देखिन्छ । योग्यताले पदका अर्थहरूबिच परस्पर सम्बन्ध रही बाधा हुनुहुँदैन भन्ने जनाउँछ । उदाहरणका लागि 'आगाले सिञ्चन गर्छ । यस भनाइमा आगो र सिञ्चन पदबिच परस्परमा सम्बन्ध (योग्यता) देखिँदैन, त्यसैले यो अभिव्यक्ति वाक्य बन्न सकेको छैन । आकाङ्क्षा वाक्यार्थको ज्ञानका लागि पछि आउने शब्दको चाहना राख्ने कार्य हो । यसरी हेर्दा आकाङ्क्षाले पदहरूका बिचमा एकले अर्काको आकाङ्क्षा गरी अर्थबोधमा सहयोग गरेको हुनुपर्दछ भन्ने जनाउँछ । उदाहरणका लागि 'बालुवा माटो ईटा' भन्दा पनि आकाङ्क्षा अभावमा वाक्य बन्न सक्दैन । आसत्तिले शब्द र अर्थ कुनै बाधा विना उपस्थित हुनुलाई जनाउँछ । भट्टले घटमानयः (घडा ल्याऊ ।) भन्ने वाक्यको विश्लेषणद्वारा आफ्नो कथनलाई स्पष्ट पारेका छन् । यस वाक्यमा अलग पदका उच्चारणबाट अर्थको बोध हुने कुराले योग्यतालाई जनाएको छ । 'घडा' शब्द उच्चारण गरेपछि पदका साथ एक आकाङ्क्षा उत्पन्न हुन्छ र ल्याऊ पद त्यसको उत्तरमा आउँछ । यसरी एउटा पदमा अर्को पद एकत्रित हुन थालेपछि वाक्यार्थको बोधका निमित्त योग्यता उत्पन्न हुन्छ । त्यसपछि सँगसँगै रहेका पदहरूबाट निकटतम भाव (आसत्ति) प्रकट भई वाक्यार्थ बोध हुन्छ । त्यसैगरी उनले अभिधा शक्तिद्वारा उत्पन्न हुने पदार्थमा पनि वाक्यार्थ बोधका निमित्त लक्षणा शक्तिको प्रयोग आवश्यक ठान्छन् । तर शब्दद्वारा सङ्केतित अर्थबाट जाति मात्रको बोध हुने र व्यक्तिनिष्ठ पदार्थको बोधका निमित्त लक्षार्थको आवश्यकता रहने उनको विचार देखिन्छ ।

पदहरूको वाक्यसँग हुने सम्बन्धलाई अभिहितान्वयवादीहरूले जोड दिएको पाइन्छ । तर वैयाकरणहरूले पद र पदार्थको चर्चा गर्ने क्रममा कुनै पदबाट जाति, व्यक्ति, लिङ्ग, संख्या र कारकको बोध हुन्छ भन्ने जनाएका छन् । उदाहरणका लागि 'बालिका आई ।' यसमा बालिकाले जातिलाई बोध गराउँदै त्यस जाति बोधबाट खास बालिकालाई सङ्केत गरेकाले व्यक्तिको बोधक भएको र त्यसपछि स्त्रीलिङ्ग, एकवचन र कर्ता कारकको अर्थ दिएको ज्ञात हुन्छ । यसरी स्फोटवादीहरू वा वैयाकरणहरूले जोड दिएको पदको व्यापक (कोटीकर) अर्थगत मान्यतामा नभई पदहरूको वाक्यसँग हुने सम्बन्धलाई नै अभिहितान्वयवादीहरूले महत्त्व दिएका छन् ।

पदहरू वाक्यमा प्रयोगका लागि विन्यस्त हुन्छन् । वाक्यका पदद्वारा सङ्केतित अर्थमा अरू पदसँग अन्वित हुने शक्ति अन्तर्निहित हुन्छ । पदहरू वाक्यका अङ्ग भएकाले ती पदले पनि अन्य पदका अर्थसँग सम्बन्ध राखी पूर्ण वाक्यार्थको बोध गराउँछन् । तर जुनसुकै पद एकत्रित गराउँदैमा वाक्यार्थ बोध हुन सक्दैन । वाक्यार्थ बोधका लागि एकत्रित गरिएका पदहरूको औचित्य नरहने हुँदा वाक्य निर्माणमा पनि त्यस्ता पदको भूमिका रहँदैन । आचार्य जगदीशले 'साहित्य दर्पण' पुस्तकमा आकाङ्क्षा र आसत्तियुक्त शब्दसमूहलाई वाक्य भनेर उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी विश्वनाथले पनि योग्यता, आकाङ्क्षा र आसत्तिले युक्त पदसमूहलाई वाक्य मानेका छन् (बन्धु, २०५३, पृ. १७) । यसरी यी तीन तत्वका आधारमा विन्यस्त पदहरूबाट प्रस्तुत हुने वाक्यार्थ सम्बन्धमूलक हुने भएकाले यस्तो वाक्यार्थ बोध पनि विशिष्ट र भिन्न प्रकारको हुने अभिहितान्वयवादको मान्यता छ ।

नैयायिकहरूले पनि स्फोटवादको खण्डन गरेका छन् । वर्ण, पद र वाक्यको पृथक सत्ता स्वीकार्दै शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई अनिवार्य मान्दै आएका स्फोटवादीहरूको विचारप्रति

नैयायिकहरूले भिन्न मत प्रकट गरेका छन् । गौतमको 'न्यायसूत्र' नैयायिकहरूले व्याख्या गर्ने मुख्य आधार बन्दै आएको पाइन्छ, जसका आधारमा वात्स्यायनले न्यायभाष्य लेखेको कुरा ज्ञात हुन आउँछ । नैयायिकहरूले अर्थबोधका लागि पदमा शक्ति हुने भएकाले पद नै महत्त्वपूर्ण भएको जनाएका छन् । बन्धुका अनुसार न्याय दर्शनका चिन्तकहरू पद नै सार्थक हो, त्यसैबाट अर्थज्ञान हुन्छ । त्यसैगरी प्रत्यक्ष, अनुमान र प्रमाणबाट पनि स्फोट सिद्ध हुँदैन भन्ने विचार प्रकट गर्दछन् (बन्धु, २०५३, पृ. २५) । वर्ण वा ध्वनिहरू स्फोटका व्यञ्जक हुँदैनन् । वाक्यस्फोट भन्ने कुरामा पनि सत्यता देखिँदैन । त्यसैले पदमा नै अर्थ बोधको सत्यता छ भन्ने विचार अभिहितान्वयमा अन्तर्निहित रहेको छ ।

अन्विताभिधानवाद

अन्विताभिधानको अर्थ प्रत्येक पदले आफ्नै अर्थको मात्र बोध गराउँदैन, अन्वित पदार्थको पनि बोध गराउँछ भन्ने हुन्छ । यसका प्रवर्तक मीमांसक प्रभाकर भट्ट मानिन्छन् । शर्मा र शर्माका अनुसार मीमांसा दर्शन र वेदान्त दर्शन एक अर्काका पूरक हुन् । वेदान्त दर्शनको आधार उपनिषद्का अनुसार 'अनेकतामा एकता नै सत्य हो ।' साथै न्याय दर्शनका अनुसार पनि अर्थको सत्यका लागि पदले प्रत्यक्ष, अनुमान र उपमानलाई आधार बनाउँछ (शर्मा र शर्मा, २०७२, पृ. १२) । प्रत्यक्षले इन्द्रिय र वस्तुको सम्पर्कबाट प्राप्त हुने ज्ञानलाई जनाउँछ । अनुमानले मनले अड्कल्ने, अन्दाज लगाउने, लख काट्ने, आफ्नो पूर्वानुभवका आधारमा गर्ने कार्यलाई जनाउँछ । त्यसैगरी उपमानले त्यस वस्तुको बराबरी वा समतालाई जनाउँछ । अन्विताभिधानवादले पदले नै वाक्यार्थको बोध गराउँछ भन्ने मान्यता राख्छ । प्रवर्तक प्रभाकर भट्टका विचारमा पदको अर्थ वाक्यको प्रसङ्गद्वारा निर्धारित हुन्छ । 'अन्वितानां पदार्थानाम् अभिधानम् अन्विताभिधानम्:' यसरी अपूर्ण वाक्यमा पनि सम्भाव्य अर्थको अनुमान गर्न सकिन्छ अन्य पद थपिरहनुपर्दैन । बन्धुका अनुसार अन्य पदको आवश्यकता नभई उही पदले अन्य पदको अर्थ पनि प्रयुक्त वाक्यका सन्दर्भबाट नै स्पष्ट गर्दछ भन्ने धारणा यसमा रहेको छ (बन्धु, २०५३, पृ. २५) । यसैगरी वाक्यमा प्रयुक्त पदका माध्यमबाट पनि समष्टिगत वाक्यार्थ बोध हुन्छ भन्ने धारणा उनीहरूको छ । प्रभाकर थप्छन् - "बालकहरू टुला मानिसको भाषा सुनेर सर्वप्रथम वाक्यार्थ बुझ्दछन् अनि पुनरावृत्तिद्वारा वाक्यमा प्रयुक्त अलग अलग पदको विच्छिन्न अर्थ बुझ्छन्" (आचार्य, २०७२ : पृ. ९२) । पहिला समष्टिमा अर्थबोध गरेपछि मात्र व्यष्टिमा अर्थबोध हुनसक्ने धारणा उनको छ । उदाहरणका लागि कलम निकाल । कलम समात । कलमले कापीमा लेख । यी वाक्यमा कलम पद सबै वाक्यमा समान भएको बोध भएपछि मात्र त्यस पदको खण्डित अर्थबोध हुन सक्दछ । यसप्रकार अन्विताभिधानवादको अर्थको धारणा कुनै पनि वाक्यको अर्थ सर्वप्रथम अखण्ड र स्वयंमा पूर्ण एक विशिष्ट विचारका रूपमा रहन्छ र त्यसमा प्रयोग भएका पदहरूको अर्थको अस्तित्व पनि संगसंगै रहेको हुन्छ । तर ती पद भिन्न नभईकन एक सम्बन्ध सूत्रबाट परस्पर अन्वित रूपमा बोधगम्य हुन्छन् । त्यसपछि मात्र एक आपसको सम्बन्धबाट पृथक भएर प्रत्येक शब्दको अलग अलग अर्थबोध हुने अवस्था हुन्छ ।

भर्तृहरिले स्फोट र ध्वनिको व्याख्याका क्रममा वाक्यार्थसम्बन्धी आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले पतञ्जलिका विचारलाई आधार बनाएर आफ्नो धारणा निर्माण गरेको देखिन्छ । उनले वाक्यभन्दा भिन्न कुनै पनि अभिव्यक्ति हुन सक्दैन, वाक्यलाई पदमा बाँड्नु भनेको पदलाई प्रकृति र

प्रत्ययमा तथा वर्णमा बाँड्नुजस्तै हो । वाक्यभन्दा बाहिर पदको पृथक् सत्ता छैन । उच्चारण गर्दैमा पदको स्वतन्त्र अस्तित्व सिद्ध हुँदैन, त्यसको प्रयोगपछि मात्र अस्तित्व सिद्ध हुन्छ । पद एकलो रूपमा प्रयोग भएता पनि यसले वाक्यको अर्थ बुझाउँछ । पदले वाक्यको शरीर निर्माण गर्दछन् तर शरीरका अङ्गजस्तै तिनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन भन्ने भर्तृहरिको धारणा देखिन्छ । यसबाट उनी एकातिर अन्विताभिधानवाद निकट देखिएका छन् भने अर्कातिर स्फोटको पनि आवश्यकता बोध गरेका छन् । भर्तृहरिको यही चिन्तनका आडमा आधारित रहेर आनन्दवर्धनले ध्वनिसिद्धान्तको स्थापना गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत दुई सम्प्रदाय भिन्न भएर पनि वाक्यार्थ बोधका सन्दर्भमा भएको विमर्शमा आधारित रहेकाले आचार्यहरू एउटै दर्शनका मानिन्छन् । वर्ण, पद र वाक्यको अलग अलग शक्ति हुन्छ भन्ने वैयाकरणहरूको मान्यताको विरोधमा वाक्यमा प्रयुक्त पदहरू र तिनका अर्थको परस्पर सम्बन्ध रहन्छ भन्ने विचारमा यी सम्प्रदायबिच सहमती देखिएकाले यी आपसमा सम्बन्धित पनि देखिएका छन् ।

अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादको भाषाविज्ञानसँग सम्बन्ध

प्रस्तुत अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादी धारणाले भाषाविज्ञानसँग घनिष्ट सम्बन्ध राखेको देखिन्छ । कुनै पनि अर्थका निमित्त अभिव्यक्त पदहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । पदको अर्थ प्रयोगद्वारा नै निर्धारित हुन्छ, पदको अर्थ नै मुख्य हो र यसबाहेक वाक्यको छुट्टै अर्थ हुँदैन भन्ने अभिहितान्वयवादका धारणा भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । पदहरू वाक्यका अङ्ग भएकाले ती पदले पनि अन्य पदका अर्थसँग सम्बन्ध राखी पूर्ण वाक्यार्थ बोध गराउँछन् । पदहरूको विन्यासका क्रममा आकाङ्क्षा, योग्यता र आसत्ति तीन तत्वको आवश्यकता पर्छ र यी तत्वका आधार मा विन्यस्त पदहरूबाट प्रस्तुत हुने वाक्यार्थ सम्बन्धात्मक हुने भएकाले त्यस्तो अर्थबोध विशिष्ट प्रकार को हुन्छ भन्ने मतले भाषा विज्ञानसँग सम्बन्ध राखेको देखिन्छ ।

भाषा प्रयोगमा अर्थको केन्द्रीय महत्त्व रहन्छ । भाषाको सबैभन्दा सानो एकाइ ध्वनि र वर्णको आफ्नो छुट्टै अर्थ नभए पनि भाषामा प्रयोग भइसकेपछि तिनले व्यतिरेक भएर अर्थ दिइरहेका हुन्छन् । भाषिक अभिव्यक्तिमा स्वतन्त्र अर्थ रूपबाट सुरु भएर सङ्कथनसम्म रहने भएकाले रूप, पद, पदावली, वाक्य र सङ्कथन अर्थविज्ञानका क्षेत्र मानिन्छन् । रूपहरू पनि भाषिक संरचनामा सङ्गठित हुँदा तिनले विभिन्न तहअनुसारको आर्थी संरचना तयार गरिरहेका हुन्छन् । त्यस्तै, पदहरूले प्रातिपादिक तथा धातुहरूबाट र प्रत्यय तथा विभक्तिबाट प्राप्त पारस्परिक सम्बन्धका माध्यमले रूपका तहमा एकैसाथ अर्थबोध गराउँदछन् । साथै भाषामा शब्दहरूले सोभो (अभिधा) अर्थका साथै सन्दर्भपरक अर्थ बोध गराएका हुन्छन् भन्ने मान्यता पूर्वीय भाषिक चिन्तनकै उपज मानिन्छ ।

‘अभिहिताना पदार्थानाम् अन्वय अभिहितान्वय’ अर्थात् उच्चरित पदका अर्थहरूको परस्परमा अन्वय भएपछि अर्थबोध हुन्छ भन्ने यस सम्प्रदायका विद्वान्हरूको मत रहेको छ । प्रयोगद्वारा नै शब्दको अर्थ स्पष्ट हुन्छ भन्ने भनाइले सन्दर्भपरक अर्थसँग र एकपटक प्रयोग गर्दा अर्थ दिएका पदहरूले पछि पनि त्यही अर्थ दिन्छन् भन्ने विचारले कोशीय अर्थसँग सम्बन्ध राख्दछ । यसरी मीमांसकहरू र नै यायिकहरूले वाक्यात्मक संरचनामा पदको पृथक् सत्ताको अस्तित्वलाई खण्डन गरेर वाक्यमा प्रयुक्त पदहरूको आपसी सम्बन्धलाई महत्त्व दिइएको देखिन्छ । यसरी वाक्यमा प्रयुक्त पदहरूको सम्बन्धलाई

नै उनीहरूले महत्त्व दिएका कारण मीमांसकहरूलाई पदवादी पनि भनेर चिनाइएको पाइन्छ ।

अर्थविज्ञानमा कोशीय अर्थका साथै व्याकरणिक, सन्दर्भपरक, सहचर्यात्मक अर्थको गहन अध्ययन हुन्छ । व्याकरणिक अर्थ यस्तो संरचनात्मक अर्थ हो, जुन वाक्यीय संरचनामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव आदिका आधारमा निर्धारित हुन्छन् । क्रिष्टलका अनुसार व्याकरणिक अर्थ व्याकरण वा वाक्यात्मक संरचनाबाट प्राप्त हुने अर्थ हो (क्रिस्टल, सन् २००३, पृ. २८७) । व्याकरणिक दृष्टिले मिलेका वाक्यका पदहरू अर्थपूर्ण हुन्छन् । फेरि वाक्यार्थ बोधका लागि एकत्रित गरिएका जुनसुकै पदहरूको औचित्य नरहने भएकाले वाक्य निर्माणमा त्यस्ता पदको भूमिका हुँदैन । “संरचनात्मक दृष्टिले शुद्ध मानिएका शब्दहरू एकत्रित गर्दैमा तिनले अर्थबोध गराउँदैनन् जस्तै : रूखले हात्ती खायो (गौतम, ओम्भा र सुवेदी, २०६७, पृ. २५८)” । यस उदाहरणमा कर्ता, कर्म, क्रियाका रूपमा प्रयोग भएको र पदक्रम पनि उपयुक्त रहेको हुँदा व्याकरणिक दृष्टिले वाक्य शुद्ध हुँदाहुँदै पनि अर्थका दृष्टिले अशुद्ध देखिन्छ । ‘खा’ ले उद्देश्य भागमा सजीव कर्ता अपेक्षा गर्ने भए तापनि त्यस वाक्यमा निर्जीव कर्ता रहेकाले वाक्य शुद्ध बन्न सकेको छैन । यसअनुसार वाक्यमा रूखले हात्ती खाएको जनाए तापनि अर्थबोधमा यसले बाधा सिर्जना गरेको छ । त्यसैगरी ‘बालुवा काठ ईटा ।’ भनियो भने त अझ व्याकरणिक र अर्थ दुवैका अभावमा वाक्य बन्न नसक्ने हुन्छ । अर्कातर्फ यी पदले वाक्यगत अर्थको एकीकृत संरचनामा नभएर शाब्दिक एकाइको पृथकीकृत संरचनामा मात्र अर्थ दिन सकेको देखिन्छ । तसर्थ: यी पदले न त पदहरूबिच परस्परमा अर्थहरूको सम्बन्ध हुने सामर्थ्य (योग्यता) लाई आत्मसात् गरेका छन् न शब्द र अर्थबिच कुनै बाधा उपस्थित नहुने अवस्था (आकाङ्क्षा) लाई नै निर्देश गरेका छन् । वस्तुतः अव्याकरणिक, सन्दर्भविहीन र सम्बन्धहीन एकल शब्दको अर्थ भाषाको एकीकृत संरचनामा नभई भाषिक एकाइ (शाब्दिक) को पृथकतामा मात्र निर्भर रहने हुन्छ । तसर्थ : त्यस्ता शब्दको अर्थ विश्लेषण कोशीय दृष्टिले मात्र गर्न सम्भव ठानिन्छ ।

अर्थबोधका क्रममा शब्दले दिने विभिन्न अर्थमध्ये सुरुमा बोध हुने पहिलो तहको अर्थ कोशीय अर्थ हो जस्तै : दराज, कापी, पुस्तक । सन्दर्भपरक अर्थ भाषा प्रयोगको सन्दर्भमा आधारित हुन्छ । जस्तै : (क) आऊ । (ख) उहाँ राम्रो मान्छे हुनुहुन्छ । (ग) उहाँले त्यसो नगर्नुपर्थ्यो । यी वाक्यको अर्थबोध गर्न श्रोतालाई पूर्व सन्दर्भको ज्ञात हुनु जरूरी मानिन्छ ।

त्यसैगरी सहचर्यात्मक अर्थले एक अर्कामा मिल्ने र सँगै रहने भन्नेलाई बोध गराउँछ । जस्तै : सुन्दर फूल, विदुषी नारी, बाटुलो कचौरा आदि । परस्परमा असम्बन्धित रहने जुनकुनै पद एकत्रित गराउँदा अर्थबोध हुन सक्दैन भन्ने अवधारणाले पनि महत्त्वपूर्ण अर्थ ध्वनित गरेको छ । उदाहरणका लागि ‘बरफले पोल्छ ।’ यस भनाइमा ‘बरफ’ र ‘पोल्छ’ पदका बिच परस्परमा योग्यता र आकाङ्क्षायुक्त सन्दर्भ प्रकट नभएभैं सहाचर्यात्मक सम्बन्ध पनि नदेखिएकाले अर्थबोधमा बाधा उत्पन्न भएको छ । तसर्थ उक्त द्विपदीय संरचना वाक्य बन्न सकेको छैन । त्यसैले “बरफले चिस्याउँछ” वा “बरफ चिसो हुन्छ” नै अर्थबोधका दृष्टिले वाक्यका रूपमा प्रयुक्त हुन्छ । यसरी वाक्यमा विन्यस्त पदहरूबाट प्रस्तुत हुने वाक्यार्थ सम्बन्धमूलक भएपछि अर्थबोधमा बाधा हुँदैन भन्ने अभिहितान्वयवादी मान्यताले भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण शाखा अर्थविज्ञानसँग सम्बन्ध राख्दछ । प्रस्तुत विश्लेषणबाट

आधुनिक भाषाविज्ञानको अवधारणा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद अनुरूप नै देखिन्छ ।

अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादको भाषाशिक्षणसँग सम्बन्ध

अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादले राखेका मान्यता, दृष्टिकोण र अवधारणाहरूले भाषा शिक्षणसँग पनि सम्बन्ध राखेको देखिन्छ । भाषा अर्थनिरपेक्ष नभई अर्थ सापेक्ष हुन्छ । भाषा शिक्षणमा त अर्थबिनाका भाषिक एकाइहरूको परिकल्पना पनि गर्न सकिँदैन । भाषा शिक्षणको आधारभूत सिप बोध (सुनाइ र पढाइ) नै भएकाले यस सिपको विकासका लागि अर्थबोधमा बाधा हुनुलाई निकै चुनौतीपूर्ण मानिन्छ । त्यसैले यी दुवै दर्शन भाषिक संरचनाको अर्थबोधसम्बद्ध भएकाले भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित छन् । अर्को कुरा व्याकरणिक दृष्टिले सबैभन्दा ठुलो एकाइ वाक्य भएकाले पनि संरचनात्मक भाषिक बोध क्षमता विकासका लागि वाक्यार्थ बोधको यस अवधारणा महत्त्वपूर्ण पक्ष बन्न सक्ने देखिन्छ ।

अर्थबोधका लागि वाक्यमा विन्यस्त पद नै प्रमुख हुने तथा पदहरूका अर्थबिचको पारस्परिक सम्बद्धताले अर्थ बोधलाई सशक्त बनाउँछ भन्ने धारणाले भाषा शिक्षणसँग सम्बन्ध राख्छ । उदाहरणका लागि 'बगैचामा सुन्दर फुलहरूको वास्ना मगमगाइरहेको छ ।' यस वाक्यमा छ वटा पदहरूको छुट्टाछुट्टै अर्थका तुलनामा वाक्यमा प्रयोग भइसकेपछि समष्टिमा वाक्यले प्रस्तुत गरेको अर्थ बढी सशक्त देखा परेको छ । यस्ता विशिष्ट अर्थ सम्प्रेषित वाक्यको श्रवण, कथन, पठन र लेखन अभ्यासबाट भाषाका चारवटै सिपको सन्तुलित विकास गर्न मद्दत पुग्छ । भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपहरूको आपसमा पूर्वापर सम्बन्ध रहन्छ । पौडेलका अनुसार अर्थ बोधबाट समग्रमा बोधात्मक सिप विकास हुने र यसका आधारमा अभिव्यक्ति सिपमा पनि टेवा पुग्ने अवस्था प्रशस्त रहन्छ (पौडेल, २०७१, पृ. ७९) । यस दृष्टिले भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने कथ्य वा लेख्य भाषिक एकाइहरू बिचको अर्थ अन्यौलपूर्ण रह्यो भने ती संरचना केवल भौतिक उच्चारणमा मात्र सीमित रहन्छन् । त्यसैले भाषिक एकाइमा अन्तर्निहित अर्थलाई नै केन्द्र बनाएर मात्र भाषाका बोध तथा अभिव्यक्तिपरक सिप विकास गर्न सकिन्छ ।

वाक्यमा अन्वित भइसकेपछि प्रयुक्त खास पदहरू र अरू पदहरूले पनि अर्थ लिन्छन् भन्ने अन्विताभिधानवादी मतले पनि कथ्य भाषिक सिप विकास गर्न जोड दिएको देखिन्छ । जस्तै : तिमी घर जान्छौ (प्रश्न) ? जान्छु (उत्तर) । जवाफका रूपमा रहेको यस वाक्यमा प्रस्तुत प्रश्नात्मक वाक्यका भैं तीन वटा पदहरूको अनिवार्यता देखापर्दैन । 'जान्छु' पदले म घर जान्छु भन्ने पूरा वाक्यले दिने अर्थ दिएको छ । यसरी एक पदीय संरचनाले पनि वाक्यात्मक तहको अर्थलाई सम्प्रेषित गर्न सकेको छ । यसर्थ पदको अर्थ प्रयोगद्वारा नै निर्धारित हुन्छ भन्ने पूर्वीय आचार्यहरूको विचार मननयोग्य देखिन्छ । संरचनात्मक र सन्दर्भपूर्ण प्रयोगको आर्थी एकाइ वाक्य भएकाले वाक्यमा अन्वित पदहरूले पूर्वनिर्धारित अर्थलाई नै व्यक्त गर्दछन् । जलधारामा थोपाको अस्तित्व नभए भैं वाक्यमा पदको स्वतन्त्र सत्ता हुँदैन भन्ने अन्विताभिधानवादी धारणाले भाषिक संरचनाको एकीकृत शिक्षणमा टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

भाषा शिक्षणका क्रममा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादका अवधारणालाई विभिन्न रूपले उपयोग गर्न सकिन्छ । प्रसङ्ग र सन्दर्भअनुसारका उपयुक्त भाषिक एकाइ पद, पदावली, वाक्य, आदि छनोट गर्न, विभिन्न प्रयोजनपरक सन्दर्भ र परिवेशमा तिनको प्रयोग गर्न, अर्थपूर्ण एवं प्रकार्यपरक भाषा प्रयोगमा प्रोत्साहन गर्नजस्ता कार्यमा सहजता ल्याउन सकिन्छ । पदको अर्थ प्रयोगद्वारा नै निर्धारित हुन्छ भन्ने विचार पनि मननयोग्य छ । पौडेलका अनुसार कुनै एउटा पद तथा भाषिक संरचनालाई विभिन्न वाक्यात्मक सन्दर्भमा तथा सङ्कथनका विभिन्न प्रसङ्गमा प्रयोग गरी कथ्य र लेख्य भाषिक सिपको विकास गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ (पौडेल, २०७८, पृ. २५२) । विशेष गरेर आधारभूत तहका माथिल्ला कक्षाहरूदेखि माथिल्ला तहका कक्षाहरूमा भाषा शिक्षण गर्दा योग्यता, आकाङ्क्षा र आसत्तियुक्त वाक्यको प्रयोग गरी अर्थपूर्ण अभिव्यक्ति दिन तथा मिल्दो सन्दर्भ र परिवेशमा आधारित भई कथ्य र लेख्य सङ्कथनका प्रकार्यपरक भाषिक संरचना निर्माण गर्न अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादी विचार मननयोग्य छन् । यी सिद्धान्तको उपयोग गरेर सन्दर्भपूर्ण प्रयोगमा आधारित वाक्यका नमुनाबाट पनि विद्यार्थीहरूमा निश्चित सन्दर्भमा आधारित भाषिक संरचना निर्माण गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

पूर्वीय भाषिक दर्शनमा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादी चिन्तनको स्थापना भाषावैज्ञानिक र शैक्षणिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । वाक्यमा पदको अर्थ मुख्य हुने, पदलाई वाक्यभन्दा बाहिर राखेर अर्थ खोज्नु गलत हुने, पद विन्यासका क्रममा आकाङ्क्षा, योग्यता र आसत्ति तीन तत्वको अनिवार्यता रहने जस्ता मान्यता अभिहितान्वयको रहेको पाइन्छ । यी तत्वका आधारमा विन्यस्त पदहरूबाट प्रस्तुत हुने वाक्यार्थ सम्बन्धात्मक हुने भएकाले त्यसबाट हुने अर्थबोध विशिष्ट हुन्छ भन्ने, अर्थको स्वतन्त्र सत्ता पदमा नभई वाक्यमा हुने तथा वाक्यात्मक संरचनामा एउटै पदले पनि अन्य पदको समेत अर्थबोध गराउने क्षमता राख्छ भन्ने अभिहितान्वयवादी विचार भाषा वैज्ञानिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । साथै पदहरूले प्रातिपादिक तथा धातुहरूबाट, प्रत्यय तथा विभक्तिबाट प्राप्त पारस्परिक सम्बन्धका माध्यमले रूपका तहमा एकैसाथ अर्थबोध गराए जसरी वाक्यको अर्थ अखण्ड र स्वयंमा पूर्ण एक विशिष्ट विचारका रूपमा रहने कुरामा अन्विताभिधानवादीहरूको चिन्तन सार देखिन्छ । संरचनात्मक दृष्टिले शुद्ध मानिएका शब्दहरू एकत्रित गर्दैमा तिनले अर्थबोध गराउँदैनन्, भाषिक एकाइले प्रस्तुत गर्ने अर्थ संरचनात्मक मात्र हुँदैन सन्दर्भपरक पनि हुन्छ । पदको अर्थ प्रयोगद्वारा नै निर्धारित हुन्छ भन्ने विचारले पनि भाषा विज्ञानसँग सम्बन्ध राखेको देखिन्छ । यस किसिमको सम्बन्ध मुख्य गरी भाषा विज्ञानको प्रमुख शाखा अर्थविज्ञानसँग देखिन्छ । यसबाट आधुनिक भाषाविज्ञानका शाखा विस्तार, प्रवर्धन र उन्नयनमा मद्दत पुगेकाले भाषा विज्ञानसँग घनिष्ट सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

भाषाशिक्षणसँगको सम्बन्धलाई हेर्दा वाक्यार्थसम्बन्धी प्रस्तुत पूर्वीय विमर्श शब्दभण्डार क्षमता, संरचनात्मक भाषिक क्षमता र मुख्य रूपमा अर्थबोध क्षमता विकास गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । सन्दर्भपूर्ण प्रयोगमा आधारित पद तथा वाक्यका नमुनाबाट विद्यार्थीहरूमा पद, पदावली, उपवाक्य र अन्ततः वाक्यको अर्थपूर्ण प्रयोग गर्न/गराउन तथा शब्दभण्डार क्षमता, संरचनात्मक भाषिक क्षमता आदिका

साथै समष्टिमा भाषिक बोध र अभिव्यक्ति क्षमता विकास गर्न मद्दत पुग्ने भएकाले भाषाशिक्षणसँग घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । भाषिक एकाइले प्रस्तुत गर्ने अर्थ संरचनात्मक मात्र हुँदैन सन्दर्भपरक, सहचार्यात्मक आदि पनि हुन्छ भन्ने भाषावैज्ञानिक मान्यतासँग यी दुवै सम्प्रदाय सम्बन्धित देखिन्छन् । यसरी अर्थबोधका सन्दर्भमा अभिहितान्वयले पदलाई र अन्विताभिधानले वाक्यलाई अर्थको स्वतन्त्र सत्ता मान्दै आए पनि अन्ततः यी दुई अवधारणाले अर्थबोधलाई नै जोड दिएका छन् । यसप्रकार पूर्वीय भाषिक चिन्तनअनुसार भाषाको समग्र अस्तित्व संरचनाबाहेक अर्थमा नै निर्भर रहने मानिएकाले अर्थबोधको उक्त विमर्श भाषावैज्ञानिक र शिक्षणीय दृष्टिले उपयोगी, औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहेको देखापर्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आचार्य, व्रतराज (२०७२) *पूर्वीय तथा पाश्चात्य भाषिक चिन्तन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- क्रिस्टल, डेभिड (२००३) *ह्वाट इज लिङ्ग्विस्टिक्स ?*, लण्डन: लङ्म्यान ।
- गौतम, देवीप्रसाद, रामनाथ ओझा र सखिशरण सुवेदी (२०६७), *सामान्य भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेशन ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९८३), *भाषाविज्ञान इलाहवाद* : किताब महल ।
- न्यौपाने, महेश्वर र दिनेश घिमिरे (२०७०), *भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- पौडेल, हिममाया (२०७१), *भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति (तेस्रो सं.)*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेशन ।
- पौडेल, हिममाया (२०७८), *प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, काठमाडौं: हिमालयन प्रकाशन प्रा.लि.।
- बन्धु, चुडामणि (२०५३), *भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- शर्मा, चिरञ्जिवी र निर्मला शर्मा (२०७२), *शिक्षाका आधारहरू*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स ।